

ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Розглянуто стан розвитку промислів та ремесел сільського населення Херсонської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Висвітлено розповсюдженість промислів по території губернії залежно від щільності населення, групування за національними ознаками, певними галузями виробництва тощо. Проаналізовано основні напрями не землеробських занять селян та їх вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Ключові слова: промисли, ремесла, селянське господарство, кустарне виробництво, господарська діяльність, Херсонська губернія.

Черная Л. М.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, Одесса, Украина

ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ во второй половине ХІХ – начале ХХ вв.

Рассмотрено положение с развитием промыслов и ремесел сельского населения Херсонской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ вв. Отображено распространение промыслов на территории губернии в зависимости от плотности населения, группирования по национальному признаку, определенными отраслями производства и др. Проанализированы основные направления не сельскохозяйственных занятий крестьян и их влияние на общий уровень развития крестьянских хозяйств.

Ключевые слова: промыслы, ремесла, крестьянское хозяйство, кустарное производство, хозяйственная деятельность, Херсонская губерния.

Chorna Ludmyla,
I. I. Mechnikov Odesa National University, Odesa, Ukraine

TRADES AND CRAFTS OF THE RURAL POPULATION OF KHERSON PROVINCE in the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ centuries

This article deals with the state of trades and crafts development of the rural population of Kherson province in the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ centuries. It is highlighted prevalence of trades within the territory of Governorate depending on population density, grouping according to national signs, specified production fields, etc. It is analyzed the main agricultural areas of rural population and their influence on the general farming industry level of development.

The important role played by trades and crafts in southern Ukraine, in particular Kherson province, the development of market economy of the post-reform period is fairly highlighted. At the end of the 19th century, these forms of economy management, designed to meet own, local needs were an important part of farming and the field of activity of the population of the province. The lack of profitability from the engagement in agriculture caused by shortage of arable land and large population density (Alexandria, Elisavetgrad counties) and imperfect agricultural implements, forced some of the inhabitants of the province to turn to ancillary trades: horticulture, viticulture, apiculture, stone quarrying, charring, fishing, weaving, pottery.

The research of the trade development at the regional level is also important, which necessitates scientific inquiries, allows to develop peculiarities and local conditions of the agricultural sector. Involvement in various crafts and trades in Kherson province directly depended on the revenues of farms from farming. Peasant trades of Kherson province during this period in most farms were to support agriculture except for the German settlements, where the development of trades was at an adequate level.

Key words: trades, crafts, farming industry, backyard production, economic activity, Kherson province.

Важливу роль у розвитку ринкової економіки на півдні України, зокрема в Херсонській губернії, відігравали селянські промисли та ремесла в пореформений період. Ремесла та промисли – це важливі форми господарювання, розраховані, у першу чергу, на задоволення власних, місцевих потреб. Наприкінці XIX ст. вони були визначальною складовою селянського господарства, задовольняючи значну частину потреб її населення в промислових товарах. Різноманітні селянські промисли були сферою діяльності частини населення. Але регіональні особливості розвитку селянських промислів вивчені ще недостатньо. Тому дослідження розвитку промислів і ремесел в регіональному масштабі дозволить розкрити особливості та місцеву специфіку функціонування аграрного сектора.

Питаннями розвитку промислів та ремесел у Херсонській губернії активно займалися Б. Гомилевський [29] і працівники земств, зокрема Т. Осадчий [8] та ін. Відомості про ремісників німецьких колоній зустрічаються у А. Шмідта [15], В. Семенова-Тяньшанського [24], А. Веліцина [1]. У роботі А. Шмідта, що була присвячена географічному, етнографічному й економічному описові Херсонської губернії, наводяться відомості про посіви, знаряддя праці, господарські заняття населення краю. Вагомим є доробок вчених сучасного періоду у вивченні не землеробських занять сільського населення (Ю. П. Присяжнюк, А. П. Пономарьов, С. А. Макачук) [12; 21; 5] та ін. [23; 26; 28]. Колективна монографія у двох книгах за науковою редакцією д.і.н. А. Пономарьова порушує проблеми української прадавнини; розповідає про галузі господарства, громадський побут, традиції спілкування, висвітлює особливості народного житла, традиційного одягу та ін. [22].

Метою даної статті є на основі аналізу джерел та літератури висвітлити стан розвитку промислів та ремесел сільського населення Херсонської губернії, проаналізувати основні напрями не землеробських занять селянства, їх вплив на загальний рівень розвитку селянських господарств.

Дивлячись на родючість ґрунтів і достатню (на початковому етапі) кількість

землі, промислами в Херсонській губернії займалися неохоче. Але зростання малоземелля, заміна ручної праці в землеробстві машинами і знецінення ручної праці, викликали необхідність заняття іншими не землеробськими промислами. Заняття промислами було в основному побічним при землеробстві, займаючись якими кустарі групувалися за національними ознаками та певними галузями виробництва.

Інші (не землеробські) заняття селян мали постійний і періодичний характер. Постійні: садівництво, виноградарство, бджільництво. Періодичні: добування каменю, випалювання вугілля, рибальство, ткацтво, гончарство та ін.

Садівництво розвивалось і мало успіх не на всій території Херсонської губернії, а лише там, де були найбільш сприятливі умови: Дністровські долини, Ананьївський, Тираспольський, Одеський повіти. З фруктових дерев в губернії розводили: яблуні, груші, сливи, черешні, вишні, абрикоси, персики, айву, з ягідних кущів, крім винограду: смородину червону і чорну, агрус, терен, шипшину, малину. В місцях віддалених від моря (Ананьївський, Олександрійський, Єлисаветградський повіти) вирощували яблуні, груші, сливи, вишні. В південній смузі добре дозрівали черешня, абрикос, персик, слива, груша та ін. [23, с. 795]. Велику шкоду садам наносили шкідники: гусінь, майка, довгоносик, сірий косматий жучок (*Cetonia hirta*), який поїдав цвіт у слив та ін. Прийомів боротьби зі шкідниками майже не було.

Садівництво Херсонської губернії пореформеного періоду перебувало в не найкращому стані, можна сказати то були залишки колишнього розквіту. У садах Єлисаветградського повіту, наприклад, вирощували вишні, яблуні, сливи та інші фруктові дерева. Виноград ріс в основному в садках, дуже рідко окремо, складаючи від 1/8 до 3 дес. разом. Садівництво і виноградарство вважалося прибутковим. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. виноградник площею 1/8 дес. в с. Троїцьке Щербанівської волості протягом 5 років здавався в оренду по 75-100 руб. на рік; сад в с. Білоусівка в 3,5 дес. за 1 рік оренди приніс 100 руб. Ціна 1 дес. саду на продаж складала 300 руб. [8, с. 82]. Були в Єлисаветградському повіті не

лише окремі господарі, а й цілі села, де розводили сади, що було відмінною підмогою сільському господарству, але в більшості своїй садівництво в повіті було розвинене погано.

Найбільшого розвитку садівництво досягло в Тираспольському повіті. З усього простору повіту, що був під садами, приблизно 79 % (16 055 дес.) перебувало в Придністров'ї на землях державних селян і в приміських районах. Але сади знаходились не в дуже доброму стані. Найкращі сади були в передмісті Дубоссар. Наприкінці XIX ст. середній сад на 1 дес. вмщував 360 дерев, а прибуток з 1 дес. фруктового саду складав від 50 до 300 руб., в середньому – 100 руб. У передмісті Дубоссар у 1888 р. за пуд на місці правили: яблук – 10-50 коп., груш – 20-75 коп., слив – 15-40 коп., вишень – 30-60 коп., персиків – 40 коп.-1 руб. [20, с. 237]. Виноград у Тираспольському повіті ріс у садах, займаючи третю його частину. Селяни вирощували наступні сорти винограду: бессарабські – битий, плакун, розтрьопа та кримські – мускат і чаус. У приватновласницьких виноградниках переважали кримські сорти винограду, зустрічалися французькі і грецькі. У 80-х роках XIX ст. виноград кримських сортів продавався дорожче: в середньому 40-50 коп. за пуд, десертні сорти по 2-5 руб., тоді як виноград місцевих сортів – 25-30 коп. [20, с. 241]. Незначні виноградники були розведені колишніми поміщицькими селянами в Малаєштах 2, в м. Ново-Петровському (дача № 21), Ново-Катеринівці (дача № 23) та ін. [20, с. 242].

Дещо в іншому стані перебувало садівництво німецьких колоній, яке в Херсонській губернії розвивалося ще з початку XIX ст. Зокрема, у Глюкстальському окрузі розводити сади почали ще в 1820-х рр. Були посаджені сади в містечках Григоріюполь і Дубоссари та в казенних поселеннях Буттера і Каженець. 8 дес. саду знаходилось у розпорядженні громади колонії Олександрфельд. Садити дерева на північних схилах. Добре росли фруктові дерева наступних сортів: груші – «глива малоросійська», «безсем'янка», яблуні – «анісівка», «українська», «фіш», сливи і вишні – «монморансі», черешні –

«одеська» [4, с. 757]. Досвід колоністів у розвитку садівництва був використаний при організації земських розсадників. Так у розсаднику села Маріїнське (Гросс-Лібенталь) у 1900 р. вирощували саджанці 21 сорту яблук, 22 сортів груш, 9 абрикосів, 10 слив, 3 персиків, 4 вишні, 6 шовковиці [9, с. 36].

В урожайні роки сади приносили непоганий прибуток. Ціни на фрукти коливались в залежності від сорту, врожаю даного року, місцевості, віддаленості від місць збуту (базарів та ярмарків). В Одеському повіті у 1905 р. за пуд яблук давали 154 коп., груш – 113 коп., винограду – 135 коп., абрикос – 94 коп., вишень – 130 коп., черешень – 162 коп., слив – 107 коп., сушених слив – 240 коп. Урожай фруктів 1905 р. в Одеському повіті був задовільний: в Баденській волості добре вродили абрикоси, яблука і груші, в Страсбурзькій волості – абрикоси добре, урожай на яблука і груші був нижче середнього, в Зельцьській і Петровській волостях урожай загалом був хороший [17, с. 428].

Також німецькі поселяни займалися виноградарством, розвиток якого після 1861 року в Херсонській губернії набирав обертів. У 60-х рр. зростання німецького виноградарства було на рівні 12 %, у 70-х рр. – 18 %, у 80-х рр. – 34 % [2, с. 177]. Лише у німців на території Херсонської губернії виноградники зустрічалися окремо від садів. Для розведення виноградників німці вибирали переважно долини балок і річок та захищені сонячні схили з чорноземом чи піщаним ґрунтом. У Херсонській губернії районами найбільш придатними для розвитку виноградарства були Одеський і Тираспольський повіти. Так в Тираспольському повіті виноградники були висаджені по балках, що впадали в Дністер, по р. Малому Куяльнику (Гофнунгсталь, Катаржина і Кассель), в Одеському повіті по р. Кучурган та її лиману (Баденська, Зельцька волості), район найбільшого розведення німецького виноградарства розміщувався на схилах балки і струмка Бараболя, що перетинав Гросс-Лібентальську волость, де піщаний чорнозем підходящої глибини від 0,5 до 1,5 футів сприяв розвитку виноградарства.

Німецькі виноградники Тираспольського повіту знаходились на суспільній землі. Така ж ситуація за деякими винятками була і в Одеському повіті. Майже в кожній колонії був громадський виноградник, що знаходився в суспільному користуванні, в деяких колоніях, наприклад Зельц, такі виноградники розподілялися по числу всіх господарів, які мали в них свої паї. У місцевостях з великим розвитком виноградарства, наприклад в колоніях Гросс-Лібентальської волості, майже кожен господар-німець мав свій виноградник. У 1892 р. кількість кущів винограду в Тираспольському повіті складала 306 526, з них кущів білих сортів 120 127 (48 %), чорних – 186 399 (61 %); в Одеському повіті – 1 309 446, з них кущів білих сортів 502 575, чорних – 806 871 [2, с. 184].

Урожайність виноградарства залежала від багатьох факторів. У середньому на 1892 р. урожай винограду в Тираспольському повіті складав 95 відер з 1 дес. В Одеському повіті, де були більш сприятливі умови для виноградарства, урожай складав в середньому 223 відра з 1 дес. По волостях Одеського повіту врожайність була наступною: Баденська волость – 251 відро, Зельцьська – 244 відра, Гросс-Лібентальська – 173 відра [3, с. 231].

Ще одним видом не землеробських занять селян Херсонської губернії, що вимагало певних знань для успішного розвитку, було бджільництво. Загалом по губернії бджільництву належної уваги не надавалось. Наприклад, у державних селян Придністров'я, де були сприятливі умови для розвитку бджільництва через розповсюдження садівництва, пасік небагато. Були пасіки в Лунге – 7, Коржевому – 1, Маловатому – 2, Гоянах – 3, Дойбанах – 3, Дубовому – 4, Шибках – 4, в Ташлику – 3, Тернівці – 3. У кожній пасіці від 10 до 20 колод [20, с. 227]. Бджільництво з року в рік скорочувалося через сильне розорювання територій, зменшення природної рослинності, а спеціально для бджіл майже не сіяли, і через часті посухи. Несприятливими для бджільництва Тираспольського повіту були роки 1879, 1880, 1884, що призвело до скорочення числа пасік. Бджільництво вважалося прибутковим, принаймні затрачені кошти при гарному догляді поверталися, а за сприятливих умов

воно приносило значний прибуток. Наприклад, пасіка Чижевича (Бирносівська дача) у 1878 р. принесла чистого прибутку 1 700 руб. від 200 колод. У несприятливий 1884 рік ця ж пасіка дала лише 7,5 пудів меду зі 112 вуликів на суму 200 руб. [20, с. 228]. На 1890 р. по Щербанівській волості Єлисаветградського повіту налічувалося не більше 10 пасік від 15 до 25 вуликів. Добра пасіка була в с. Михайлівка [8, с. 83]. У Дмитрівці Олександрійського повіту бджільництвом займалося приблизно 20 чоловік, які мали по 15-30 вуликів. Виділялися пасічники М. Іванов, В. Яковлев та І. Чечоткін, які займалися бджільництвом протягом 20-30 років. Наприклад, М. Іванов маючи в 60-х роках 15 вуликів, розширив свою пасіку до 360 вуликів у 1880 р. За підрахунками пасічників в середньому за 10 років бувало 3-4 роки добрих, 3 роки середніх і 3 роки невдалих. Але навіть у невдалі роки бджільництво було більше прибутковим ніж збитковим. Віск, мед і вошину продавали на місцевих базарах і на Семенівському ярмарку в Єлисаветграді, що проходив у кінці серпня і на початку вересня. У 1887 р. ціни на продукти бджільництва складали: за сирець 2 руб. 90 коп., патоку – 4 руб., вошину – 3 руб. за пуд, віск – 18-22 руб. за пуд, так званий віскапанець (найкращий) – не дешевше 24 руб. У попередні роки ціни на продукти бджільництва були вищими: за сирець платили до 6 руб., за патоку – 8 руб. [18, с. 51].

Певне місце серед селянських занять посідало рибальство. Для вилову риби використовували різні застосування, які поділялись на дві категорії: за матеріалом виготовлення на зроблені з ниток і мотузок та виготовлені з дерева, очерету, лози, заліза та ін. та за способом використання на ставні і плавні. З ниток – різні види невода, волокуші, тягулі, накидки, сіті, волоки, орія (використовувалась здебільшого на Дністрі та Дунаї). З дерева – котци, гарди, верші, тири, гачки самолови, блешні, вудки та ін. [14, с. 138].

Наприкінці XIX ст. загалом вилов риби зменшився. Рибальством в селах по Бугу займалась невелика група людей, яка утримувала у сільських товариств в оренді ставки чи берег. Для вилову риби

використовували котци (ставки очерету у вигляді загороди). У неглибоких місцях застосовували хватки і волоки, в які попадала в основному дрібна риба плотва, мелюшка і раки (р. Чорний Ташлик). Рибу продавали в основному євреям по 2-2,5 руб. за пуд. [8, с. 84]. У ставках і стоячих водах Єлисаветградського повіту водилась наступна риба, що підлягала вилову: карась, щука, окунь, линь, рідше – короп, лящ, в'юн. У річках більш значних – Синюха, Буг водилась дещо інша риба: головень, в'яз, підуст, марена, тарань, верховодка, сом, мінога, рідше – судак, рибець, тюлька, осетер, севрюга, скумбрія, чечуга [6, с. 397]. Знаряддя та способи вилову також були дещо іншими. В основному використовували сітки та неводи, які сягали до 200 сажень довжини, також застосовувались перемети і крига. Кригою ловили лише на «відметах», місцях, де вода відбиваючись від берегів (скель) під кутом створювала зворотну течію. Для ілюстрації стану рибного промислу на Бузі, за приклад візьмемо поселення Олександрівку, де він був характерним. У 1880-х рр. тут налічувалось 20 рибалок, які для вилову риби застосовували головним чином сітки. Найкращий вилов був коли по ріці йшов лід. За день однією сіткою можна було наловити 3 пуди. Для риболовлі декілька рибалок об'єднувались в артіль – від двох до шести чоловік. Вилов розподіляли наступним чином: кожен рибалка брав додому стільки, скільки йому потрібно щоб прогодувати сім'ю, риба, що залишалась йшла на продаж, а вирученими грошми ділились порівну [6, с. 398]. Біля Херсона рибалки використовували в основному невід для вилову оселедця та скумбрії (баламута). Волокушами ловили не далеко від берега здебільшого чехонь, щуку, окуня, тараньку, раків. Застосовували її як на ріках, так і в озерах та лиманах [14, с. 145]. На узбережжі Чорного моря ловили мережами, спеціальні сітки для вилову камбали та іншої риби. Вилов риби з допомогою гачків був розповсюджений на морі, на ріках і озерах – рідше. Для наживки річної риболовлі використовували земляних черв'яків, жаб (на сома), сарану, коників та ін., для морської – тюльку, анчоус (на осетра, севрюгу, білугу) [15, с. 17]. Вудками і

блешнями в значних розмірах ловили на Дніпрі. В Очакові це був підсобний промисел, який розпочинався з липня і до жовтня місяця (хід скумбрії). За один день в хороший хід рибалка міг наловити 150-200 шт., але прожити цим не можна, бо хід риби короткий і в цей час ціна на неї низька: сотня дрібної коштувала 20-30 коп., крупної – 1-1,5 руб. [15, с. 27].

Значна частина населення краю у вільний від землеробства час займалась добуванням і нарізанням каменю. В Єлисаветградському повіті, наприклад, існувало два види каменю для видобування: граніт і вапняк. Граніт добували відкрито. Сажень граніту на місці коштував 2 руб. В с. Олександрівка Вознесенської волості (дача № 44) були розташовані каменоломні, з яких на початку 70-х років мостили Одесу, тоді була найбільша напруженість у роботі (до 1 тис. робітників). На каменоломнях, головним чином, виробляли: кубики, якими мостили вулиці, бордюри і трам [6, с. 394]. Будівельний камінь – вапняк добували в Щербанівській волості, найкращий був у Михайлівці. У Щербанях, наприклад, вапняк добували штучний $\frac{3}{4}$ арш. довжини, 5-6 вершків товщини, там же з нього виробляли надгробні хрести, млинові камені, молотильні котки, жолоби для водопою, точильні бруски, катки для гармана та ін. Також добували пиляний камінь, в с. Щербані була навіть організована артіль у 100 чол. (особливо у неврожайні роки). Камінь постачали до Вознесенська та найближчих сіл. При попиті робітник за день міг отримати 25-30 коп. В урожайний рік за сажень набитого вапняку платили 3-3,5 руб., у неврожайний – 2,5 руб. [8, с. 85]. На території губернії розроблялись також інші сорти каменю – піщаники, кварцити. Добутий будівельний камінь не тільки використовувався для місцевих споруд, але й вивозився в найближчі міста і на будівництво церков. У Тираспольському повіті, наприклад, добували вапняк в основному відкритим способом. Більш-менш постійно працювала лише Малаештська каменоломня. Також камінь добували і німці колонії Глюксталь. Загалом, дивлячись на кількість покладів, добування каменю на повіті розвинене мало [20, с. 250].

Також для власних потреб у повітах займалися випалюванням вапна, бо попиту майже не було. Наприклад, у Тираспольському повіті піч для випалювання вапна була в с. Соколівка, у Вейсовській економії (дача № 27) [20, с. 249], в Єлисаветградському повіті в с. Троїцьке [8, с. 85].

В Олександрійському повіті переважна більшість населення, після закінчення польових робіт, переходила чи не до основного зимового промислу – випалювання вугілля. Наприклад, в містечку Дмитрівка вугільним промислом займалося більше

100 дворів. Вугілля дмитрівських селян було відоме на базарах міст Єлисаветграда, Олександрії, Нової Праги; його продавали в Аджамці, Новгородці, Кривому Розі, Ново-Українці та інших великих селах [18, с. 56]. Дрова для випалювання вугілля постачали з Чорного лісу (казенний) та «Вольної Чути» Філіппових і Аврамових, що займав 2 965 дес. Вугільний промисел був значною допомогою для селян, які мали великі сім'ї і володіли незначною кількістю землі, недостатньої для прогонування.

Кількість промислів у повітах [13, с. 9]

Повіти	Всіх поселень	Поселення, де були промисли	
		кількість	% до всіх
Олександрійський	444	215	48,4
Єлисаветградський	763	460	60,2
Ананьівський	345	185	53,7
Тираспольський	289	143	49,5
Одеський	246	168	68,3
Херсонський	411	231	56,1
Всього	2 498	1 402	56,0

Кількість і розповсюдженість промислів падала з півночі на південь в порядку поступової колонізації краю. Але Одеський і Херсонський повіти на півдні не підпадали під цю характеристику через наявність німецьких колоній, де промисли були добре розвинені. Зокрема типово кустарний промисел проявлявся в колоніях північно-західної частини Одеського повіту (Кандель, Зельц, Баден). Тут виробляли вила, граблі, 13-зубе двоколісне рало, яке використовували виключно німці для розпушування вже зораного поля, жатки різних систем, кінні молотарки, соломорізки, ресорні фургони, віялки, розвивалось корзиноплетіння – працювали цілими сім'ями з учнями та підмайстрами, вироби збували на ярмарках і базарах [10, с. 169].

в Одеському повіті не лише за кількістю майстрів, а й за обсягом продавалася.

Майстерні німців-гончарів вигідно відрізнялися від майстерень гончарів інших національностей. Як правило, це була окрема кімната, де могло розміститися 5-8 гончарних Сушильня знаходилися окремо [13, с. 94]. Але високі ціни на паливо для випалу, низька якість місцевої глини і поширення в побуті німців-колоністів фаянсового і чавунного посуду призводило до скорочення обсягів гончарного виробництва і виникнення майстерень по виготовленню цегли і черепиці. Так, наприкінці XIX – на початку працювало 2 заводи виробництва цегли та глазурованої черепиці [16, с. 184]. У північній частині Олександрійського повіту, де розвинене малоземелля та велика густота народонаселення, люди вимушені займатися ремеслами, гончарством зокрема.

Розподіл господарств по роду занять [7, с. 103]

Заняття	Число господарств	%
Землеробство	35 608	61,1
Землеробство і торгівля	291	0,5
Землеробство і промисли	7 125	12,2
Ремесла і промисли	3 104	5,3
Торгівля	1 506	2,6
Шинкарство	204	0,4
Державна служба	788	1,3
Приватна служба, найми	8 880	15,2
Вільні професії	233	0,4
Змішані і невизначені заняття	592	1,0
Всього	58 331	100

Центрами гончарства в повіті були Новогеоргіївськ, Скубіївка, Талова Балка, с. Машорине. Гончарством, яке давало непоганий заробіток і мало попит в сусідніх повітах і навіть губерніях (Катеринославській, Таврійській), займалася значна частина населення Олександрійського повіту [7, с. 104].

Гончарство Єлисаветградського повіту було слабо розвинене, не задовольняючи повністю навіть внутрішніх потреб, через невелику кількість родовищ глини, яка б слугувала для гончарного виробництва. Найбільше гончарів у Єлисаветградському повіті знаходилось в Натягайлівці (передмістя Вознесенська), але їх товари поступалися гончарним виробам майстрів Олександрійського повіту [6, с. 388]. Також причиною недостатньої споживчої якості місцевого гончарного посуду було те, що обпалювання було неякісним: нагрівали горно соломомою, очеретом, кізяками. Наприкінці XIX ст. на теренах Херсонської губернії індивідуально працювало близько 3 тисяч гончарів.

Краще розроблялася глина нижчого сорту для виробництва цегли. У різні часи на Півдні України функціонувало до 100 цегляно-череп'яних заводів. Лише в Єлисаветградському повіті їх нараховувалось до 15. На дачі № 4 Володимирівської волості в 1883 році був закладений цегляний завод, що працював на власній глині. Було встановлено англійську закриту піч для випалювання, за рік вироблялась велика кількість каменю, до 160 тис. За 1 тис. цегли на місці правили 12 руб. Майстер по випалюванню отримував по 5 руб. від 1 тисячі на хазяйських харчах [6, с. 389].

Вагоме місце серед населення губернії посідало ткацтво і килимарство, яким займалися переважно жінки в зимовий час. Важко розділити цей промисел на кустарний і домашній, тому що ткацтво було домашнім заняттям майже всього жіночого населення у віці 15-16 років. Особливою майстерністю у ткацтві вирізнялися в Херсонській губернії селянські дівчата-молдаванки [13, с. 4]. Часто їх продукція була справжнім витвором мистецтва. Важливого значення, особливо у шлюбний період життя дівчини, набувало

вміння ткати, прясти, вишивати, що було показником її зрілості, здатності забезпечити родинний побут необхідними речами, а отже, і брати шлюб. У деяких поселеннях всі без виключення жінки вміли ткати, але хто це робив лише для себе, а хто ще й на замовлення – визначити дуже важко (це залежало від ступеню врожайності, кількості часу, що залишався на пряжу та ін.). Наприклад, у містечку Дмитрівка Олександрійського повіту ткацтвом займалося до 180 душ, хоча тих, хто вмів ткати взагалі (прості рядна), було у троє більше. За аршин простої пряжі платили 4-5 коп., за хороші з візерунками скатерки – 6-10 коп., за аршин рядна кращого сорту 10-15 коп., за суконні 20-25 і навіть 30 коп. [11, с. 85]. З усіх дмитрівських ткачів, жоден не існував виключно цим промислом – для них він слугував підсобним при веденні господарства.

Для ткацтва килимів використовувалася вовна з власних овець, яка прялася й фарбувалася. Килими виготовлялися в основному для власних потреб, а також на замовлення односельців. У другій половині XIX ст. великий килим коштував 7-9 руб., а так звані «набивні» килими – дорожче – 50-60 і навіть 100 руб. [8, с. 84]. Різке зменшення поголів'я овець та посівних площ льону негативно позначились на цих ремеслах.

Значний вплив на розвиток ремесел надавала близькість до ринків збуту, Вони концентрувалися у великих поселеннях. Там зосереджувалась торгівля, проходили значні ярмарки, наприклад, в колонії Ландау, Александерфельд та ін. [25, с. 184]. У Ландау їх було дві (12 травня та 6 жовтня). На ярмарки не тільки привозили товари з міст і продавали вироби місцевих ремісників. Мануфактурні, галантерейні товари та посуд доставляли з Одеси та Миколаєва. Дерев'яні вироби, фургоони, вози, граблі, землеробські знаряддя, гончарний посуд привозили з німецьких поселень [19, с. 51].

Таким чином, на території Херсонської губернії поряд із землеробством та скотарством населення займалося різними промислами та ремеслами, що мали важливе значення для розвитку господарства в цілому. Недостатня прибутковість від заняття землеробством, спричинена малоземеллям і великою густотою народонаселення (Олександр-

рійський, Єлисаветградський повіти) та недосконалістю сільськогосподарських знарядь праці, змушувала частину жителів краю звертатися до допоміжних промислів, спрямованих перш за все на задоволення власних потреб у життєво необхідних в побуті речах. Також це був невеликий сезонний заробіток, виникнення якого в першу чергу було спричинено злиденним становищем селянства. Малоземелля селян, постійна нестача та потреба у грошах змушувала їх у вільний від землеробства час займатися різними не землеробськими промислами. Прядінням і рибальством займалась частина родин у відповідний сезон: прядінням – жінки взимку,

рибальством – чоловіки навесні і восени. Бджільництво стало окремою спеціалізацією. Випалюванням вугілля та добуванням каменю також займалися селяни в міжсезоння.

Отже, чим меншими були прибутки селянських господарств від землеробських занять, тим ширше населення починало займатися різними промислами і ремеслами. Проте слід зазначити, що селянські промисли на території Херсонської губернії у цей період в переважній більшості господарств носили характер допоміжного до землеробства заняття крім німецьких колоній, де розвиток ремесел знаходився на належному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Тип. Тов. «Общественная Польза», 1893. – 282 с.
2. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 7. – С. 168-191.
3. Виноградники Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1892. – № 8. – С. 218-249.
4. Лесоводство и садоводство в немецких колониях Новороссийского края // Сборник статей о сельском хозяйстве Юга России / Сост. И. А. Палимпсестов. – Одесса, 1868. – С. 756-761.
5. Макарчук С. А. Етнографія України : Навчальний посібник. – Львів, «Світ», 2004. – 584 с.
6. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. II.: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1886. – 397 с.
7. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. III.: Александрыйский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – Херсон, 1888. – 103 с.
8. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии : Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание. – Херсон, 1891. – 112 с.
9. Отчет Одесской земской управы за 1901 г. – Одесса, 1902. – С. 34-37.
10. Постников В. Е. Южно-русское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 392 с.
11. Приложение к бюллетеню о состоянии сельского хозяйства в Александрыйском уезде за зимний период 1888/89 гг. // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 3. – С. 83-88.
12. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
13. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – 145 с.
14. Рябков П. Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1891. – № 1. – С. 129-164.
15. Рябков П. Рыболовство в Херсонской губернии. Опыт статистико-экономического исследования // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1891. – № 3. – С. 17-44.
16. Сабалдашов В. Німецькі колоністи на Миколаївщині / Віктор Сабалдашов // Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення : монографія. – К.-Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – (Серія: «Україна: історія і сучасність»; Вип. 1). – С. 158-194.
17. Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии за октябрь 1905 г. – Херсон. – 430 с.
18. Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1889. – 65 с. Статистико-экономическое описание Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – Херсон, – 1891. – № 8. – С. 35-142.
19. Статистическое описание Тираспольского уезда // Сборник Херсонского земства. – Херсон, 1889. – № 4. – С. 223-262.
20. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – 1994. – 256 с.
21. Українці: Историко-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Книга 1. – К., 1999. – 528 с.

22. Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Сост. генер. штаба подполковник А. Шмидт. – Т. 2. – С.-Пб., 1863. – 874 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб О. П.*, д.і.н., доц.

© Чорна Л. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.01.2014